

הרב מבריסק: רבי יצחק זאב הלוי סולובייצ'יק

נפתלי רוטנברג ויאיר הלוי

פתיחה

דמותו של רבי יצחק זאב הלוי סולובייצ'יק, הרב מבריסק, המכונה ר' וולוול'ה או הגרי"ז (1886-1959), היא דמות מעניינת בפני עצמה, אשר מעלה גם תוכנות העשויות ללמד על משמעותה העמוקה של מנהיגות בעולם החרדי, על כוחה, על מגבלותיה ועל השפעתה מעבר לזמנה ולמקומה.¹ כך, בין השאר, בכל הקשור לחינוכו באסכולה למדנית שיסד אביו, ר' חיים מבריסק, לצורה שבה הוא מפלס את דרכו הפרשנית ולחשיבתו העצמאית. שיטתו הרחיבה והעשירה את המבנים המופשטים של החשיבה הבריסקאית, ותרמה להפצתה באליטות למדניות של עולם הישיבות הליטאי.

הגרי"ז שימש רב בבריסק (Брест) מ־1918 במשך למעלה מעשרים שנה. אופי מנהיגותו הרבנית התבטא במתח מתמיד בין עולם ערכיו התורני האליטיסטי לבין ההווה הקהילתית ה'בעלכתית', מתח, שאיננו ייחודי לרב מבריסק ואפיין גם רבנים אחרים.

מאז עלייתו ארצה ב־1941 ובשמונה עשרה שנותיו בירושלים, לא שימש הגרי"ז ברבנות, לא ב'מועצת גדולי התורה' ולא בכד"צ העדה החרדית, על אף שהן חלק מאנשי אגודת ישראל והן חלק מאנשי 'העדה' היו קרובים אליו. גם הישיבות שבראשן עמד היו קטנות. אופיו הביקורתי והמסתגר עלול ליצור אצל המתבונן מן הצד רושם כי מדובר בדמות בדלנית ושולית בהנהגה החרדית בארץ ישראל; אולם למעשה

1. אנו מודים לפרופ' בני בראון ולפרופ' קימי קפלן על הערותיהם. לצורך שרטוט דמותו של הגרי"ז נעשה שימוש, במאמר זה, בכיוגרפיות החרדיות על אודותיו. הבולטות בהן: סורסקי, מרביצי תורה ומוסר ג, עמ' קסא-ריד; מלר, עובדות והנהגות; הנ"ל, הרב מבריסק. בין שתי הסדרות של מלר ישנה חפיפה רבה. לא נמנענו מלהשתמש במקורות מעין אלה כסיומכין לעניינים ביוגרפיים טכניים במהותם, או במסמכים ובעדויות המובאים במקורות אלה ונראים אותנטיים. כמו כן הזכרנו בכמה מקרים את המובא שם, תוך ייחוס למקור, כדי להמחיש את האופן שבו נתפסת דמותו של הגרי"ז בציבור החרדי.

ההפך הוא הנכון: הוא הטביע חותם משמעותי על גיבוש דרכן של הקהילות החרדיות בישראל, ודמותו התקבעה כ'גדול הדור'.²

המחקר על אודות הגרי"ז נמצא עדיין בחיתוליו, ובאופן יחסי נכתב עליו מעט מאוד.³ לכן לא נוכל במסגרת מאמר זה אלא להציג תובנות ראשוניות ביחס לאופיו ולהשפעתו, ואנו מקווים שבעקבותינו יבואו מחקרים רחבים ומעמיקים יותר.

פרטים ביוגרפיים

הגרי"ז נולד בוולוז'ין (Валожын) בחול המועד סוכות תרמ"ז (1886), עת שימש שם אביו, ר' חיים, בראשות הישיבה. על פי הביוגרפיות החרדיות, ר' חיים התמסר בשיטתיות לחנכו להיות מרוכז כל העת בלימוד תורה גם כשאנינו יושב בבית המדרש. עיקר תלמודו מגיל צעיר היה מאביו.⁴ על הערכת אביו כלפיו מסופר כי באחד הימים, כאשר שמע האב את דברי בנו, 'ניגש למטבח והכריז באוזני רעייתו הרבנית בשמחה: 'מזל טוב, בננו יודע ללמוד טוב ממני!'.⁵ האב המשיך ללמוד באופן סדיר עם בנו עד סוף ימיו. הגרי"ז שמר גם על עצמאות למדנית. הוא נהג לרשום את חידושי התורה של אביו רק כאשר הבין אותם והאמין בנכונותם.⁶ ר' חיים גם דאג לחניכתו כמנהיג ציבורי ושיתפו עוד כילד במפגשים שהתקיימו בביתו, וכשהתבגר הטיל עליו משימות ונסיעות בשליחותו.

בשנת תר"ע (1910), בהיותו כבן 23, השיאו אביו להנדל, בת למשפחת אירבך, שנולדה בירושלים אך במות עליה אביה עברה עם אמה להתגורר בחו"ל. האם נישאה בשנית לר' דוד מינץ משדליץ. הלה נתן לזוג נדוניה נכבדה שאמורה הייתה להספיק

2 בתארו את התפתחות תופעת ה'גדולים' כותב מנחם פרידמן: 'אף שבחברה החרדית מדברים על ה"גדולים" בהכללה, ברור שאין כל ה"גדולים" שווים. ה"גדולים" בשנות הארבעים, הם בעיקר שניים: החזון איש' ורבי יצחק זאב (ולוולה) סולובייצ'יק, רבה של בריסק שנמלט ממנה והגיע לארץ-ישראל בראשית המלחמה. שניהם דומים במידה רבה: הם חיים בכדידות יחסית, אינם ממלאים כל תפקיד ציבורי פורמלי [...] הם לכאורה אנשים פרטיים, המביעים דעתם ומפעילים את השפעתם באמצעות מקורבים' (פרידמן, החברה החרדית, עמ' 47). החזון איש נדון במאמרו של לורנס קפלן בקובץ זה.

3 אחד הפרסומים המחקריים הבודדים המוקדשים לגרי"ז, נוסף על אלה שיוזכרו להלן, הוא: זילברשטיין, היבטים חינוכיים.

4 באנציקלופדיה של גלילות, עמ' 216, מספר ד"ר א. איסן' שהוא למד גמרא ב'חרד' עם עד שלושה נערים בני עשר, שאחד מהם היה 'זאב דב', בנו של הרב חיים. למרות שיבוש השם – ברור מההקשר שם שהכוונה לגרי"ז.

5 מלר, הרב מבריסק א, עמ' 91, בשם שלמה לורנץ שאמר ששאל את הגרי"ז עצמו והוא אישר את נכונות הסיפור. דמותו של ר' חיים מתוארת בהרחבה במאמרו של שי עקביא וזנר בקובץ זה.

6 סורסקי, מרביצי תורה ומוסר ג, עמ' קסה.

לפרנסתם בכבוד ולאפשר לחתן להקדיש זמנו ללימוד תורה בנחת. אלא שכעבור שנים אחדות פרצה מלחמת העולם הראשונה והמשפחה נותרה כמעט ללא אמצעי מחיה.

לאחר פטירתו של ר' חיים בתרע"ח (1918), החליטו ראשי הקהילה בבריסק (שמנתה בין המלחמות כעשרים אלף יהודים, כמחצית מתושבי העיר) להושיב את הגרי"ז על כס אביו, והוא בן שלושים ואחת שנים. הוא התלבט ולבסוף הסכים לקבל את התפקיד. כמו אביו, הותיר גם הגרי"ז את פסיקת ההלכה השוטפת עבור אנשי הקהילה למו"צים [= מורי צדק], בראשות הרב שמחה זליג ריגר.

בזירה הציבורית הוא התגלה כתקיף ובלתי מתפשר יותר מאביו. מעורבותו בלטה במיוחד בענייני חינוך, שבהם לא הסכים לפשרה כלשהי.⁷ הנהגתו התקיפה הובילה לחיכוכים בינו ובין גורמים ציוניים וקבוצות ליברליות בקהילה ומסופר אף על עימות דרמטי בינו ובין גבאי בית הכנסת הגדול בעירו סביב שירת מקהלה בבית הכנסת, עימות שבעקבותיו פסק מלבוא למקום, מלבד בימים הנוראים.⁸

במקורות שאינם חרדיים, העוסקים בקהילה היהודית בבריסק שבין המלחמות, לא בולט בדרך כלל שמו של הגרי"ז. בכרך העוסק בעיר, באנציקלופדיה של גלויות, מופיע שמו כשבע פעמים, כולן באופן אגבי. זאת למרות עיסוק נרחב הרבה יותר באביו, ברבנים אחרים ובחיי הדת בכלל.⁹ גם בערך 'בריסק' ב'פנקס הקהילות' הוא מוזכר פעמים ספורות בלבד, אגב עניינים אחרים.¹⁰

לעומת זאת, שמעו של הגרי"ז בלט הרבה יותר בעולם הישיבות הליטאיות, גם אלו הרחוקות מן העיר. הדברים הבאים, פרי עטו של בן דורו, הרב שלמה יוסף זיין, מבטאים כיצד הצטיירה דמותו בעיני תלמידי חכמים:

חשובה ומכובדת היא רבנות בריסק, אבל לא היא שפרסמה את ר' וולוול'ה. תורתו דבר אין לה עם בריסק-הקהילה. בחורי הישיבות שהיו נוסעים לקבל תורה מהגרי"ז, לא נתכוונו לבריסק כל עיקר. [...] אלא שבמקרה ישב בבריסק, ושם, ב'בית הרב', אפשר היה להקשיב לשיחותיו בתורה. הן לשיחותיו התורניות, לשיחותיו – ולא לשיעוריו. ראשי-ישיבה לא היה [...] ר' וולוול'ה אינו תופס ישיבה – ואף על פי כן כבש לו את לבותיהם ומוחותיהם של טובי בעלי הכשרונות שבישיבות ליטא ופולין. כל בחור וטוב בישיבות ראה חובה לעצמו למשכן על הוצאות הדרך ולנסוע, לפחות על חודש ימים לר' וולוול'ה.¹¹

- 7 מלר, הרב מבריסק א, עמ' 234 ואילך.
- 8 על החיכוכים האמורים ראה מלר, הרב מבריסק א, עמ' 297-333. על העימות בבית הכנסת ראה שם, עמ' 325-326.
- 9 שטיינמן, אנציקלופדיה של גלויות ב, לפי ערכו במפתח. שמו הפרטי מצוין שם כ'זאב' בלבד.
- 10 ספקטור, פנקס פולין.
- 11 זיין, אישים ושיטות תשס"ז, עמ' סה.

למרות שהגרי"ז לא לימד באופן רשמי באחת הישיבות, החל משנת תר"ץ (1929) הגיעו קבוצות של בחורים מובחרים משיבת מיר ומישיבות נוספות ללמוד מפיו.¹² מתרצ"א (1930) הוא נשא אמנם באופן פורמלי בתואר ראש ישיבת 'תורת חסד' בעיר, והייתה לו השפעה על הנעשה בה, אולם בפועל מילא את התפקיד ראש הישיבה הנוסף, הרב ישראל חיים קפלן.¹³

כבר בבריסק סבל הגרי"ז מבעיות רפואיות ובגינן שהה לא מעט במקומות מרפא. מצבו החמיר בקיץ תרצ"ז (1937), אז תקפה אותו אסטמה קשה, ובעקבות כך שהה הרחק מביתו רוב הזמן, עד לפרוץ מלחמת העולם. כשהחלו הנאצים בכיבוש פולין הגיע לוורשה ובהמשך נמלט לוויילנה. הוא הורה לילדיו הגדולים, ששהו עם אמם בבריסק, להצטרף אליו.¹⁴ בנו הגדול, ר' יוסף דב, ששהה עם אביו לאורך אותה תקופה, נשלח לבריסק כדי להביא את כתבי אביו וסבו. הגרי"ז התלבט אם להגר לארצות הברית או לארץ ישראל, אולם בסופו של דבר הכריע בעד האפשרות האחרונה. זאת, בשל הכתוב ב'איגרת השמד' של הרמב"ם שיש לגור במקום שאנשי הגונים – גם במחיר סכנה, וכן בעקבות 'גורל הגר"א' שעשה.¹⁵ אישורי העלייה לגרי"ז וליילדיו הושגו בעזרת משה בלוי, ראש הסניף הירושלמי של אגודת ישראל, בעקבות פניית מנהיגה הרוחני של התנועה, הרב חיים עוזר גרודז'נסקי. האב וילדיו נסעו דרך מוסקבה ואודסה, ומשם באנייה לאיסטנבול. בסופו של המסע הגיעו לירושלים בשבת תש"א (פברואר 1941). הגעתו לעיר עשתה רושם וגם העיתונות החילונית דיווחה עליה.¹⁶ מאוחר יותר התברר כי אשתו הנדל ושלושה מילדיהם נרצחו בשואה, כמו שאר יהודי בריסק.¹⁷

- 12 קליבנסקי, כצור חלמיש, עמ' 299-301; מלר, הרב מבריסק ב, עמ' 72 ואילך. למעשה התקיים כבר 'קיבוץ' דומה סביב האב, ר' חיים. ראה קליבנסקי, שם, עמ' 62.
- 13 קליבנסקי, שם, עמ' 340, וראה גם בעמ' 58-59.
- 14 התיאור להלן מבוסס על מלר, הרב מבריסק א, פרקים י-יג. בעמ' 440, שם, משער מלר כי בשלב הראשון נמנע הרב מלהזמין גם את הילדים הקטנים לוויילנה משום שהיה אז פליט חסר כול. בשלב זה הצטרפו אליו שלושה מבניו. מאוחר יותר, כאשר השתפר מצבו, כבר נסגר הגבול בין רוסיה (ובתוכה בריסק) ובין ליטא, ובתו ליפשא הבריחה את הגבול עם אחיה ואחותה הקטנים.
- 15 שם, עמ' 504-506. 'גורל הגר"א' הוא פרקטיקה שמטרתה להכריע בקבלת החלטה במקרה בעל חשיבות רבה שיש בו ספק. הגורל נעשה באמצעות פתיחת חומש או תנ"ך באופן אקראי וניסיון להבין את התשובה מהפסוקים במקום.
- 16 דבר, 20.2.1941: 'הרב מבריסק הגיע אתמול לירושלים. ראשי ישיבות יצאו לקראתו למוצא. מתאכסן במלון ציון'.
- 17 שני בנים, בני חמש וארבע, ובתו גיטל, בת חמש עשרה. מלר אינו נכנס לשאלה מדוע לא נשלחה גם היא לוויילנה עם האחים המבוגרים יותר. עם זאת הוא מספר (עמ' 557 ואילך) שהגרי"ז השיג סמוך ליציאתו מוויילנה סרטיפיקטים לאשתו ולשלושת הילדים מבריסק, והם אף הגיעו לוויילנה לצורך כך, אולם מסיבות שונות החליטה האם לחזור לביתה בבריסק. בפרסום מוקדם יותר כותב מלר בשם הרב משולם דוד סולובייצ'יק שהשלטונות לא הסכימו לתת לה את ההיתר (מלר, עובדות והנהגות א, עמ' כט). סורסקי כותב שהרבנית חששה לברוח לוויילנה 'מפני כיבושה הקרוב' בידי הסובייטים (סורסקי, מרביצי תורה ומוסר ג, עמ' קפז), אך

לפחות בתחילת ימיו בירושלים התפרנס הגרי"ז מיוצאי בריסק, משום שעדיין ראה עצמו כרכם.¹⁸ במהלך השנה הראשונה לעלייתו חידש הגרי"ז את שיעורי התורה בביתו לבניו, וכן לקבוצה מצומצמת של תלמידי חכמים נבחרים שרובם ככולם הפכו לראשי ישיבות ולמדנים בולטים. בין שומעי שיעוריו היו הרב משה שמואל שפירא, הרב אברהם לנדא, הרב שניאור קוטלר, ואולי הבולט ביותר: הרב אלעזר מנחם שך, לימים המנהיג המובהק של הציבור הליטאי. חבורה זו ועוד קבוצה מצומצמת של תלמידי חכמים בולטים המשיכה לשמור עמו על קשר הדוק עד פטירתו. היו רבים שניסו להצטרף לחבורה הלומדת ונדחו. על פי עדות מקורביו, הרב מבריסק אמר על עצמו שאינו מקים ישיבה אלא מקיים את המצווה 'ושנתם לבניך' ומוכן לצרף לחבורה המצומצמת רק מי שראוי ויכול להתאים לדרישותיו.¹⁹ ישיבה מצומצמת בראשותו הוקמה שנים ספורות לאחר הגעתו לארץ.²⁰ למדו בה תלמידים מצטיינים, מהם נשואים ומהם רווקים. פנימייה וחדר אוכל לא היו לישיבה והתלמידים שלמדו בבתי כנסיות בשכונות הסמוכות לביתו קיבלו תמיכות אישיות לסיוע בהוצאות המחיה. הבדלים אלה אינם ארגוניים בלבד. גלומה בהם האמירה שלבריסק באים ללמוד, לא לאכול או לישון, ואין 'הווי ישיבתי' של פנימייה, על ביטול הזמן הכרוך בכך.

נכון לפיכך לאפיין את בית המדרש של הרב מבריסק כבית מדרש ייחודי העומד בפני עצמו ולא כאחת הישיבות. גם חומר הלימודים, הן בשיעוריו של הגרי"ז והן בישיבות בריסק עד היום, חריג בעולם הישיבות: עוסקים דווקא בסדרים שאינם נלמדים בדרך כלל בישיבות הליטאיות, ובראשם סדר קדשים, שעניינו קרבנות ומצוות אחרות הנוגעות לבית המקדש. כמה סיבות ניתנו לדבר בספרות בריסק, וייתכן שכולן נכונות: בין אם משום שאלה הן המסכתות העיקריות שלמד הגרי"ז עם אביו, בין אם משום שדווקא במסכתות אלה קל יותר לחדש, ובין אם משום שהתלמידים לא למדו קודם לכן מסכתות אלה ולכן קל יותר להרגילם בהן לשיטת בריסק.²¹ עוד נראה כי ההפשטה האנליטית של דרך הלימוד הבריסקאית, כפי שתואר להלן, מיקדה את הבריסקאים בתחומי הלכה שאין להם כל נגיעה מעשית בזמננו. עוד בניגוד לשאר הישיבות, בישיבות בריסק אין סדר מוסר.

הרי הסובייטים ממילא שלטו כבר בבריסק.

18 שם, עמ' קצא.

19 מלר, הרב מבריסק ב, עמ' 165.

20 על פי מלר, אגרות, עמ' 256-257, היו בישיבה בשנת תש"ה (1944) כעשרים בחורים ואברכים. לא היו אז בישיבה פנימייה ומטבח והלומדים קיבלו כסף לצורך מחייתם. מצב זה נמשך עד היום. לעומת זאת, על פי דברי מלר במקום אחר (מלר, הרב מבריסק ב, עמ' 160 ואילך), הוקם כולל בראשותו של הגרי"ז רק בראשית תש"ו (1945). במקור אחר שמביא מלר (מלר, אגרות, עמ' 391) ניתן לראות שבשנת תשי"א (1950) למדו בישיבה (למעשה כולל) רק שמונה תלמידים, ארבעה מהם בניו של הגרי"ז.

21 מלר, הרב מבריסק ב, עמ' 83.

בארץ ישראל הפך הגרי"ז למייצג מובהק של ההחמרה ההלכתית, 'דקדוק הלכה' שהפך מזוהה עם בריסק ו'ברייסקאיות'. הדבר נבע מחשש מרחיק לכת ('נערוון' בסלנג החרדי) מספק ספיקא של איסור, אך גם, ובעיקר, מן האווירה שהשרה סביבו ומהוראותיו ההלכתיות שאומצו בקרב בני ישיבות מבקשי החמרה הלכתית.²² אווירה דומה אפיינה אותו גם בתחומים אחרים. על פי תלמידיו גם בעת השיעורים היה חמור סבר מאוד. חתנו, הרב מיכל פיינשטיין, סיפר כי במהלך השיעור הייתה 'כזו הרגשה של פחד', עד שאיש מהם לא שקל אפילו לכתוב את הדברים.²³ דוד איידלסברג, עיתונאי יהודי אמריקני שבא לפגשו, מתאר את הרב מבריסק כמי שעצם כניסת מבקרים נראית כמטרידה אותו. הוא בירך את האורח לשלום והמשיך לכתוב חידושים. אמרו לו שכך מנהגו גם עם מבקרים אחרים, הם מדברים והוא כותב או מתעמק בספר תוך כדי דבריהם. לעתים הוא מעיר משהו, וברוב המקרים תוכן ההערה הוא: 'דברים בטלים'. בתגובה לדברי איידלסברג על המצב הדתי במדינה, הניח הגרי"ז את עט ואמר 'בטון של פסק דין אחרון': 'לפני שנה אמרתי שאם המצב בעוד שנה לא יחמיר – יהיה בסיס להיות מרוצים. עכשיו אני חותם על כך שוב: אם בעוד שנה לא יהיה גרוע יותר – אנחנו חייבים להיות מרוצים'.²⁴

דרך הלימוד הברייסקאית – ובריסק כאידאה

המושג 'שיטת בריסק' או 'דרך בריסק' מוזכרים רבות בספרות החרדית והמחקרית. אולם מתוך הדברים שכתבו מי שראו עצמם ממשיכי השיטה עצמה, דברים שכתבו מעריצים וכותבי הביוגרפיות וגם מה שנכתב עד כה על ידי חוקרים,²⁵ קשה לנתק לגמרי בין שיטה זו ובין עולם התורה הליטאי של התקופה. הם היו חלק מבתי המדרש הממוסדים וגם אם קיימו בית מדרש משלהם ניהלו דיאלוג מתמיד עם סביבתם הלמדנית. ר' חיים לימד בישיבת וולוז'ין שהשפיעה על האתוס ועל דרך הלימוד של ישיבות רבות. קיבוץ הכלים הלוגיים לבירור הסוגיה שפיתח ר' חיים, בצירוף מעמדו והשפעתו הלמדנית, עולים לכדי 'שיטה' בפני עצמה. עם זאת, לא נכון יהיה לערוך הבחנה חדה מדי בין השפעת ר' חיים והשפעת וולוז'ין. נראה שהלימוד על 'דרך בריסק' הוא גם אידאה

22 על אופייה של ההחמרה הברייסקאית ועל יחסיה עם הלמדנות הברייסקאית: בראון, החמרה, עמ' 206–214.

23 מלר, הרב מברייסק ב, עמ' 173. הדבר מנומק שם בפחד ששרר על פני הגרי"ז עצמו, שמא אין הדברים לאמיתה של תורה, פחד שעל פי שיטתו היה חלק הכרחי מן הלימוד. וראה עוד לורינץ, במחיצתם, עמ' 143 ואילך.

24 איידלסברג, ישראל און אירע גלות'ן, עמ' 183–184. הציטוט מתורגם מהמקור היידי. אנו מודים לבני בראון על מקור זה.

25 בראון, החזון איש, עמ' 315–321; שטמפפר, הישיבה הליטאית, עמ' 121–125, ועוד לפי המפתח; עמ' 112–114; סולומון, האסכולה האנליטית; שפירא, המתודה הברייסקאית; ובמאמריהם של לורנס קפלן ושי ווונר בספר זה.

להזדהות עמה ולפתחה, ולא דווקא מתודולוגיה למדנית ליטאית בלעדית, מובחנת ועומדת בזכות עצמה.²⁶

שיטת בריסק הוכרה בישיבות בשני ערוצים: דרך תלמידיו הישירים של ר' חיים, ודרך השפעתו הגדלה והולכת בעולם הלימוד של בנו, הגרי"ז. בין תלמידיו נמנו ראשי ישיבות כגון ר' שמעון שקופ, ר' איסר זלמן מלצר, ר' אלחנן וסרמן ור' ברוך בן ליבוביץ. אישים אלו ספגו את דרך בריסק אצל ר' חיים וראו עצמם כמנחיליה לתלמידיהם, ובו בזמן פיתחו שיטות לימוד עצמאיות מבחינה מתודולוגית. תהליכים אלה בהתפתחות שיטת הלימוד הליטאית מחדדים את היותה של שיטת בריסק גם 'אידיאה', שנושאה יכולים לפתחה לכיוונים מתודולוגיים שונים ועדיין להיתלות בה. דווקא בשל החופש הפרשני שנטלו לעצמם תלמידי ר' חיים, עלולה הייתה הסתלקותו לגרום להיעלמותה של אידאת בריסק, מבלי לפגוע בזכרו של ר' חיים עצמו, שאותו הרבו תלמידיו ממשיכיו לצטט. ר' ברוך בן ליבוביץ מקמניץ (Каменец) נהג להזכיר את פירושי רבו בכל הזדמנות, אולם פיתח מתודה משלו של 'פשט עמוק'. דחיית דרך הפלפול בשיטתו יותר מוחלטת מזו של ר' חיים, ואמנם אין ספק שדרכו של האחרון עומדת ביסודה.²⁷ דרכו בלימוד עומדת ומוכרת כשיטה בפני עצמה, המבררת את הסוגיה על הרף, נקודה אחרי נקודה לעומקה. הוא נמנע מהשוואת סוגיות כדי לא לברוח מבידור הדין בגמרא בהקשר של הסוגיה הנתונה. בכך הוא ממשיך כאמור את דרכו של ר' חיים, אולם שיטתו התקבלה על ידי ציבור הלומדים כעומדת בפני עצמה. גם דרכו של ר' שמעון שקופ נחשבת לעצמאית, וכך גם דרכיהם של תלמידים וממשיכים אחרים.

אלא ש'בריסק כאידיאה' לא זו בלבד שלא נחלשה, אלא אף הועצמה, בין השאר, בזכות מעמדו והשפעתו של הגרי"ז.²⁸ המעמד של תלמידיו הגדולים של ר' חיים לא ערער על סמכותו כמייצג של תורת אביו, גם משום שהוא ישב על כס הרבנות בבריסק לאחר פטירת אביו וערך את דברי תורתו של אביו.²⁹ הדגשתו החוזרת ונשנית בשיעוריו שהוא אינו זו מתורת אביו כמלוא הנימה חיברה את האב והבן יחד כ'שיטת בריסק'. ראייה זו התעצמה בשל שימור הטרמינולוגיה הדרוקטיבית של 'שני דינים',

26 על דרכי הלימוד של ר' חיים בתקופת וולוז'ין, ובריסק כמוקד הזדהות, ראה טיקוצ'נסקי, דרכי הלימוד.

27 לגבי ר' ברוך בר, ראה זויץ, אישים ושיטות תשס"ז, עמ' רעט-רפא.

28 יש לציין גם את תרומתו הגדולה של הרב יוסף רב סולובייצ'יק מבוסטון להאדרתה ולהתפשטות תדמיתה של 'בריסק כאידיאה' מחוץ לעולם הישיבות הליטאי, בעיקר בקהילות האורתודוקסיות המודרניות. זאת, באמצעות אזכורים וציטוטים מתורת אביו וסבו בשיעוריו, בדרשותיו ובכתבתו. בהקשר זה יצוין חיבורו הפואטי 'איש ההלכה – גלוי ונסתר' (סולובייצ'יק, איש ההלכה) ואת מסתו 'מה דורך מדוד' (סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, עמ' 57-97). וראה הכהן, מה נשתנה.

29 ראה מלר, אגרות, עמ' 32-34; קליבנסקי, צנור חלמיש, עמ' 301. עם זאת, בפתח 'חידושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם' נדפסו 'דברים אחדים מבני הגאון המחבר זצ"ל' ושמו אינו נזכר בפירוש.

'חפצא וגברא', 'דין כללי' לעומת 'דין מסוים' והגדרת ה'חלות'.³⁰ הוא נתפס תדיר בישיבות כפרשן של אביו וכמוסר תורתו, גם בסוגיות שלא נמצאה התייחסות אליהן בספרי ר' חיים. אולם נוסף על כל האמור, וכמו תלמידי ר' חיים הנזכרים, גם בנו הוסיף ללימוד חיות משלו וממדים חדשים ולא הסתפק בד' אמותיה של תורת אביו ורבו.³¹ מבחינות רבות אפשר לומר כי הגרי"ז היה בריסקאי קיצוני יותר מאביו. כדוגמה לדרך לימודו של הגרי"ז אפשר לקחת את דיונו בדברי הרמב"ם על אודות מעמדה של פת סולת בפסח. הרמב"ם כתב:

מצה שלשה במי פירות – יוצא בה ידי חובתו בפסח, אבל אין לשין אותה ביין או שמן או דבש או חלב משום לחם עוני, כמו שבארנו. ואם לש ואכל – לא יצא ידי חובתו. [...] וכן פת סולת נקייה ביותר הרי זו מותרת ויוצא בה ידי חובתו בפסח ואין אומרים בה אין זה לחם עוני (רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ו, ה).

כדי להבין את הרמב"ם יש לזכור כי בפסח יש איסור (לא תעשה) על אכילת חמץ, אך גם מצוות עשה לאכול מצה – מצווה שזמנה רק בלילה הראשון של פסח. הגרי"ז מדייק בלשונו של הרמב"ם ושואל: מדוע נקט הרמב"ם את המילה 'מותרת' בנוגע לפת סולת, הרי מילה זו נוגעת לאיסור אכילת חמץ, ואילו ההלכה דנן עוסקת בחובת אכילת מצה בלילה הראשון, ואם כן ראוי היה לומר – כמו בשאר הדוגמאות שנוקט הרמב"ם במצוות עשה – 'יצא בו ידי חובתו?' הגרי"ז מגיע למסקנה כי יש שני דינים באכילת מצה בליל הסדר: האחד הוא דין של אכילת 'חפצא של מצות מצוה', והאחר הוא אכילת לחם עוני. בפועל, מדובר כמובן באותה מצה עצמה, אך לדעתו הדין של לחם עוני עומד בפני עצמו: יש, כביכול, חובה עצמאית לאכול לחם עוני, שהיא כעין איסור על אכילת פת עשירה. מכאן, טוען הגרי"ז, שיש דרישות מסוימות בהכנת המצה הנוגעות ל'חפצא' של המצה, שבלעדיהן המצה איננה מצה, ואילו דרישות אחרות הנוגעות לכך שהמצה תהיה לחם עוני. לפיכך מי שעבר על דרישות אלה לא רק סיכל את האפשרות לצאת ידי חובת מצוות עשה של אכילת מצה, אלא גם עבר עבירה על האיסור לאכול פת עשירה – ומכאן הלשון 'מותרת' לגבי מצות שעומדות בדרישה זו.³²

לחידוש זה כמובן אין כל משמעות הלכתית-מעשית – האדם המכין מצה יפעל לפי אותם קריטריונים מעשיים וימלא אחר אותן דרישות להרכב המוצר בין אם מדובר בחלק ממצוות העשה של אכילת מצה או בסוג של איסור על אכילת פת עשירה. זוהי דוגמה לאופייה הלא-מעשי של דרך בריסק בכללה. היא אינה מתעניינת כלל בשורה התחתונה של מעשה המצווה, אלא ב'חקירה' האנליטית של מרכיביהם ויסודותיהם של המושגים בסוגיה.

30 לתיאור קצר וממצה של שיטת הלימוד הבריסקאית: בראון, החזון איש, עמ' 315-321.

31 ראה למשל זיון, אישים ושיטות תשס"ז, עמ' סט-ע.

32 סולובייצ'יק, רי"ז על הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה, דף ז ע"ב-ע"ג.

בכמה מקומות מסביר הגר"ז השמטות של הלכות שונות ברמב"ם באמצעות העיקרון של אביו, שהרמב"ם כבר כתב באותו עניין דין כללי ולכן אינו חוזר ומפרטו בהקשר הפרטי. כך למשל השמטת הרמב"ם בדיני כתיבת המגילה, שלא הזכיר שצריך להאריך את האות ו' ב'זיתא'.³³ הגר"ז מסביר שיש כאן 'שני דינים' שונים: כתיבת מגילה כחלק מכתבי הקודש וכתיבת מגילה לצורך מצוות הקריאה בה. הארכת האות ו' קשורה למסורה של כתיבי הקודש, שהרמב"ם אינו מפרטה בספרו, ולכן גם כאן אינו נכנס אליה; ולעניין קריאת המגילה יוצאים ידי חובה גם אם לא נכתבה כראוי ובלבד שלא יקרא בעל פה. לכן משמיט הרמב"ם הלכה זו. גם השמטת הרמב"ם את החיוב למלוח מלכתחילה את הקורבנות ב'מלח סודומית'³⁴ מוסברת על ידו ב'דין כללי' בכל הקורבנות להביאם 'מן המוכחר' ומוכחר זה כולל גם את המליחה.

בהשפעת 'בריסק כאידאה' יש המייחסים לשיטת בריסק חדשנות מתודולוגית, ואף רואים בה מחוללת מהפכה ומפנה בעולם הלמדנות.³⁵ טענה רווחת היא שעולם הלמדנות התבסס על למדנות בדרך הבקאות או הפלפול המסועף, קניית שליטה בגופי הידע בתלמודים ובדברי הפרשנים מחד, ומאידך העומק הלמדני הושג בדרך של לימוד השוואתי בין סוגיות ומקרים. לעומת זאת, שיטת בריסק מאופיינת בהתמקדות בסוגיה עצמה תוך ניתוח לוגי מעמיק של הטענות השונים.³⁶ קביעה זו נכונה אך באופן חלקי, שכן לימוד המבוסס על ניתוח הסוגיה בכלים אנליטיים מחמירים, דדוקטיביים בעיקרם, היה קיים בליטא ובפולין לאורך הדורות.³⁷ גם רשימת המושגים המיוחסים לבית המדרש הבריסקאי כגון 'חקירה', 'שני דינים', 'חפצא וגברא' ו'חלות' הופיעו פה ושם גם בכתבי קודמיה של בריסק. הניתוח הלוגי של סוגיות תלמודיות הועצם במזרח אירופה בעת החדשה ובעידן המודרני. עם זאת, נכון הוא שבריסק הדגישה והקצינה מגמות אלו, ובייחוד יצרה אוצר מונחים קבוע שבאמצעותו היא מבצעת את המהלך האנליטי. בפרט ניכר כי למדני בריסק אינם משווים בין סוגיות אלא מנתחים את הסוגיה המסוימת העומדת לפניהם. שיטת בריסק היא אפוא דרך לימוד השואפת למיקוד מרבי, המשתמשת בניסוחים מינימליסטיים בניסיון להימנע עד כמה שאפשר מאסוציאציות.

למרות שהגר"ז עמל על פרסום הכתבים שרשם מתורת אביו, הוא לא נתן את דעתו על הוצאה לאור של שיעוריו הוא. תלמידיו רשמו לאחר השיעורים את שיחותיו על הש"ס ועל התורה, הדפיסו אותם במכונת כתיבה ושכפלו במכונת שכפול (סטנסיל).

33 שם, דף יג ע"א. הדוגמאות בפסקה זו מבוססות על זוין, אישים ושיטות תשס"ז, עמ' סו-סז.

34 מנחות כא ע"א.

35 ראה שטמפפר, הישיבה הליטאית, עמ' 121-125, ועוד לפי שמו של ר' חיים במפתח.

36 סולומון, האסכולה האנליטית.

37 לדוגמה חידושיהם של ר' אריה לייב הכהן בעל 'שאגת אריה', וחידושויו של ר' יוסף באב"ד

מטרנפול בעל 'מנחת חינוך'. על מטרימי דרך הלימוד הישיבתית-בריסקאית: תא שמע,

הזרמים החדשים.

באופן זה יצאו לאור חידושיו על חלק מהמסכתות, על התורה, ומאוחר יותר גם על הרמב"ם.³⁸ חלק מפרסומים אלה נעשו כנראה ללא ידיעתו, וחלקם אף בניגוד לרצונו.³⁹ כך או כך, פרסומים אלה הם חלק מארון הספרים הישיבתי עד היום. נוסף לתרומתו של הגרי"ז להעצמתה של אידאית בריסק, הוא תרם גם להיווצרותו של דימוי של קנאות בלתי מתפשרת על ה'אמת', של הקפדה חמורה על איכותן של הסברות שמשמיעים הלומדים והבחנה בין סברה ישרה ובין פלפולים המצביעים אולי על חריפות המחשבה אך לא על אמיתותה.⁴⁰

התנגדותו לצינונות

ההקפדה על האמת בטהרתה עומדת גם ביסוד ההשקפה הבריסקאית.⁴¹ הרב מבריסק נחשב בין גדולי המתנגדים לצינונות ולמדינת ישראל ופעמים רבות הזכירו אותו בהקשר זה יחד עם האדמו"ר מסאטמר, ר' יואל טייטלבוים, מחבר הספר 'יואל משה', שפיתח תאולוגיה אנטי-צינונית סדורה. אולם גם אם המסקנה הפוליטית של השניים הייתה קרובה, וגם אם ניצבו שניהם מחוץ למחנה של אגודת ישראל,⁴² הרי שלא רק עוצמת התנגדותם למפלגה אלא גם מסכת הטענות ואופן הצגתם, המקורות שעליהם נשענו והשפה התרבותית שבה השתמשו – היו שונים. טיעונו של האדמו"ר מסאטמר היו תאולוגיים ולשונו מדרשית-קבלית,⁴³ ואילו טיעונו של הגרי"ז היו הלכתיים וכך גם שפתו. גם מעמדו 'מחוץ למחנה' אגודת ישראל היה שונה. אצל ר' יואל הייתה אגודת ישראל, לפחות ברמה ההצהרתית, מוקצה מחמת מיאוס.⁴⁴ גם הרב מבריסק ביקר לפחות חלק ממנהיגי האגודה, אך בו זמנית הוא שמר על קשר עמו ובא אליהם בתביעות ובבקשות בענייני ציבור. עם כמה מהם הוא שמר על קשר הדוק ממש וניהל עמם את מאבקיו, כפי שיתואר להלן.⁴⁵ מלבד ההכרלים האידאולוגיים בין שני האישים, נראה שהדברים קשורים גם להקשר הגאוגרפי: בארץ ישראל, ובפרט לאחר

38 החידושים על הש"ס החלו לצאת בירושלים תשי"ג: סולובייצ'יק, הגרי"ז עה"ת.

39 סורסקי, מרביצי תורה ומוסר ג, עמ' קצא.

40 ראה מלר, הרב מבריסק ב, עמ' 189-180.

41 ראה למשל לורינץ, במחיצתם, עמ' 218-231.

42 ככל הנראה השתנה בארץ ישראל יחסו הרשמי כלפי אגו"; בבריסק הוא תמך בייסוד סניף של אגודת ישראל במקום וחזק את התנועה, 'כמשקל נגדי להסתדרויות של עוזבי תורה למיניהם' (סורסקי, מרביצי תורה ומוסר ג, עמ' קסט. דברים דומים גם אצל ספקטור, פנקס פולין, עמ' 236).

43 ראה רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 39-50.

44 עם זאת, גם הרבי מסאטמר גילה לעתים פן נוסף ביחסו לאגודת ישראל, כגון כאשר הספיד את הרב אהרן קוטלר (טייטלבוים, דברי יואל עה"ת ב, עמ' סד-סה).

45 יתרה מזו, לפי דברי שלמה לורינץ הרב מבריסק הסכים להיות מורה הדרך של הסיעה שלורינץ עמד בראשה בתוך אגודת ישראל, 'צעירי אגודת ישראל' (לורינץ, במחיצתם, עמ' 176).

קום מדינת ישראל, כוחם של אנשי אגודת ישראל היה חזק ומשמעותי יותר ועל כן הצורך להיעזר בהם היה רב יותר.

התנגדותו העמוקה של הגר"ז לצינונות ולמדינת ישראל נשענה על שני נימוקים: אופייה החילוני של המדינה, שלדעתו הוקמה מלכתחילה כדי לעקור את הדת מעם ישראל,⁴⁶ וסכנת הנפשות הכרוכה בה. את שני הנימוקים הוא פורש במכתב לרב יחזקאל אברמסקי, מטבת תש"ח. ביחס לנימוק השני הוא כותב:

ובכלל הלא כל הענין של המדינה היהודית הוא ענין של מצב מלחמה, אשר מי יודע אחריתו [...] וכפי שאומרים פה, גם אצל העומדים בראש ההנהלה [= הסוכנות] ישנם חילוקי דעות עכשיו בזה. ואם כן יש עכשיו מקום להשתדלות ולהשפעה מאיזה צד שהוא, להכריע את הכף שלא יעמידו לסכנת כליון ח"ו את כל הישוב כולו. והרי אינה דומה מלחמה זו לשאר המלחמות, שכל מלחמה היא רק בנוגע להשלטון של המדינה, אבל כאן, גורל חיי כל יחיד תלויים בנצחון המלחמה, הנשמע כזאת להפקיר את החיים של כל התושבים בשביל מדינה יהודית גדולה, ולא להסכים לפשרות, והלא גם אצל אוה"ע [= אומות העולם] במצב שכזה, מתערבות מדינות אחרות לחדול משפיכת דם נקי, ק"ו [= קל וחומר] לנו בני" [= בני ישראל] שכל נפש היא לפנינו עולם מלא.⁴⁷

גם במברק לרבנים בארצות הברית בזמן מלחמת תש"ח הוא קורא להפסקת הלחימה:

אנו לוחצים כאן. אבל אין זה מספיק. השפיעו משם בהקדם באמצעות בעלי השפעה על הסוכנות מכל החוגים בלחץ חזק להשיג שלום בארץ והפסקת שפיכות דמים כדרישת גדולי התורה.⁴⁸

אין ספק שמאחורי דבריו עומד החשש הבריסקאי הידוע מפני פיקוח נפש. חשש זה גרם לו לעזוב את ירושלים בעת מלחמת העצמאות, לאחר שהוכרזה הפוגה, ולשהות במשך כחצי שנה בתל-אביב, בחיפה ובבני-ברק.⁴⁹ דבריו לגבי מנהגן של אומות העולם להתערב כדי למנוע שפיכות דמים מעלה את האפשרות שחששותיו אינם נסובים רק על שפך דמם של ישראל, אלא הם מלווים גם ברצון

46 ראה למשל לוריניץ, שם עמ' 179.

47 מלר, אגרות, עמ' 333-335, אגרת 132, כ"ג בטבת תש"ח. הובא גם אצל: מלר, הרב מברסק ב, עמ' 484-486.

48 שם, עמ' 339, אגרת 134, כ"ו באדר ב' תש"ח. לאור זאת, קשה לקבל את דברי אחיינו, הרב יוסף דב סולובייצ'יק מבוסטון, שהגר"ז לא התנגד למדינה משום שהיא 'לא מצאה מקום במערכת חשיבתו ההלכית ובסולם הערכים ההלכיים שלו' (סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, עמ' 89). דברים דומים כתב גם קימי קפלן (קפלן, בסוד השיח החרדי, עמ' 249 הערה 9). להלן נראה עוד שחלק נכבד מפעילותו הפוליטית של הגר"ז כוון נגד תנועת 'המזרחי', שאחיינו האמור היה נשיאה בארצות הברית.

49 מלר, הרב מברסק ב, עמ' 500-515.

למנוע הרג חפים מפשע בקרב האומות, או לפחות מעורבות יהודית במלחמות כאלה.

לדעת הגרייז' נהגה המנהיגות הציונית בחוסר אחריות כלפי כלל היישוב בכך שהפכה את תושבי ארץ ישראל לבני ערובה של שאיפותיה הטריטוריאליות. במובן זה משמיע הגרייז' קול יוני המנסה להפעיל את השפעתו המוגבלת להפסקת המלחמה ולמניעתה. הוא קורא להשפיע על הסוכנות היהודית ולהביא להחלטה על הפסקת הלחימה 'באמצעות בעלי השפעה על הסוכנות מכל החוגים'. אם כן, מניעת שפיכות דמים היא מטרה נעלה ואין מי שפסול מלהיות שותף בהשגתה.

תלמידיו מצטטים מפיו ביטויים חריפים ביחס לצייונות ולמנהיגיה.⁵⁰ הוא אף עמד בקשר עם עמרם בלוי, מנהיגה של נטורי קרתא, ובמידה מסוימת תמך בו.⁵¹ עם זאת, הוא התנגד לפעילות אלימה נגד מוסדות המדינה, ואף חשש מהפגנות נגדה. בהקשר זה, התפרסמה הערתו העוקצנית-ביקורתית לעמרם בלוי. על פי אחת הגרסאות, הוא אמר שעצם העובדה שאנשי נטורי קרתא מפגינים ללא רישיון מלמדת על כך שנתפסו לצייונות וסומכים על כך שהשוטרים לא יפגעו בהם. 'ברוסיה לא היו מעיזים להפגין'.⁵² אם כן, גם כאן נקט הגרייז' את עמדתו מתוך חשש מפיקוח נפש של המפגינים, וכן מהתנגדות לכל פעילות אלימה.

על אף התנגדותו לצייונות ולעצם הקמת המדינה, מקורות מלמדים שבכמה הזדמנויות לא תמך הגרייז' בכך שאגודת ישראל תתנגד באופן פומבי ובפורומים בינלאומיים להקמת המדינה, בנימוקים טקטיים.⁵³

דחיית הלגיטימיות של האופציה האלימה מבוססת על עליונותו של ערך החיים. מבחינה זו יכול הרב מבריסק למצוא בתורת אביו מקום נרחב להתגרר בו. כידוע, ר' חיים עסק בהנהגת הקהילה בבריסק והותיר למו"צים, דהיינו רבנים פוסקי הלכה, לפסוק בענייני ההלכה השוטפים. עם זאת, בשאלות שנגעו לפיקוח נפש היה ר' חיים מתערב במהירות ובהחלטיות. ההלכה המקובלת היא שחולה שיש בו סכנת חיים יכול, אם ניתן להסתפק בכך, לאכול ולשתות ביום הכיפורים 'לשיעורים', דהיינו פחות מהשיעור שבו אדם מתחייב מהתורה על אכילה ושתייה ביום זה, וימשיך לאחר הפסקה.⁵⁴ ר' חיים פסק, בניגוד להלכה האמורה, שחולה זה אינו צריך לאכול או לשתות בהפסקות, מותר לו לאכול ולשתות כל צורכו. כשעוררה פסיקתו תהייה וביקורת, ענה:

50 כך למשל פרסם הרב רפאל שפירא, זמן קצר לאחר פטירתו, שאמר שמי לא שונא את הצייונים – 'הרי הוא אוהב אותם' (שפירא, שערי תורה, עמ' קס).

51 על קשרי הגרייז' עם בלוי: 'בקנאו את קנאתי – ריאיון בלעדי שטרם פורסם עם ר' עמרם בלוי', שעה טובה, גליון 311 (תשס"ט).

52 שנפלד, האלימות זמורת זר, עמ' י. דברים דומים כתב שנפלד עוד קודם לכן: שנפלד, בפרוע בפרעות בישראל. ראה עוד רביצקי, הקץ המגולה, עמ' 214; קפלן, בסוד השיח החרדי, עמ' 249.

53 פרידמן, מדינת ישראל כדילמה, עמ' 44; וינמן, מקטוביץ, עמ' 347; מלר, הרב מבריסק ג, עמ' 273-274.

54 שולחן ערוך, אורח חיים תריח, ז-ח.

'אני מקל באיסורים? אדרבה, אני מחמיר בפיקוח נפש!'⁵⁵ הרב זוין מביא את הסברו של הגרי"ז לפסיקת אביו: הרמב"ם, הלכות שבת ב, א, כתב: 'חולה שיש בו סכנה עושין לו כל צרכיו בשבת', וה'מגיד משנה' מפרש: 'אפילו שאין במניעת דבר שעושין לו סכנה'. 'ואם כן: חולה שיש בו סכנה וצריך לאכול, הרי האכילה היא מצרכיו. כל מה שאוכל, עד המידה שהוא רגיל לאכול אלמלא יום הכיפורים, מועיל לו, ואיך ניתן לו פחות מכשיעור, בשעה שגם היותר מכשיעור הוא מצרכיו? ולכן לא מצינו להאכיל פחות מכשיעור אלא במעוברת. המעוברת עדיין אינה חולה כלל ואין בה סכנה כלל, אלא שאם לא תאכל תוכל לבוא לידי סכנה, ומכיון שדי לה בפחות מכשיעור, למה נאכילה יותר והיא אינה חולה? מה שאין כן חולה שכבר הוא מסוכן'.⁵⁶

הצבת ערך חיי אדם במעמד גבוה במיוחד עמדה כאמור בתשנית השקפתו של הגרי"ז. לרב מבריסק יש ביקורת קשה על החילוניות ואין צריך לומר שאין לה מקום בעולמו. אולם לא פחות מכך הוא התנגד לציונות ולמדינה בשל הסכנה הכרוכה, לפי דעתו, בהקמת המדינה ובשמירה על קיומה.

פעילותו והשפעתו הציבורית

בביוגרפיה המפורטת של הגרי"ז, שנכתבה בשיתוף פעולה עם שניים מבניו, מודגשת בהקשר של פעילותו הציבורית יכולתו 'לצפות למרחוק' ולזהות מלכתחילה מעשים או תהליכים מסוכנים גם כאשר הם נראים לאחריים תמימים לגמרי.⁵⁷ הגרי"ז אכן זיהה תהליכים רבים כמסוכנים, וקשה היה לעמוד ברף הגבוה שהציב, לעתים גם שלא מתוך

55 זוין, אישים ושיטות תשס"ז, עמ' נב-נג.

56 שם. הרב זוין ממשך ומספר שר' חיים התיר לאב לנסוע בשבת כדי לנסות ולשחרר את בנו שגויס לצבא, משום שאם יגויס עלולה לפרוץ מלחמה והוא עלול להישלח אל החזית, וגם על ספק־ספיקא של פיקוח נפש מחללים את השבת. במקרה אחר, כאשר נכלאו חמישה יהודים בידי השלטונות בערב יום כיפור, מנע ר' חיים את תחילת התפילה בכל בתי הכנסת בעיר עד שעשירי העיר מסרו לו חמשת אלפים רובל כמזומן לצורך שחרורם. עמדתו של ר' חיים מבריסק בדבר עליונותו של ערך החיים כמעט על כל שאר הערכים מצאה ביטוי בדברים שהביא בשמו הרב עובדיה יוסף בסוף תשובתו בשאלת החזרת שטחים תמורת שלום. מסופר כי בתגובה למי שקיווה כי מלחמת העולם תקרב את גאולת ישראל, אמר ר' חיים: 'מוטב שיידחו כמה גאולות מִישראל ואל תאבד נשמה אחת מִישראל! ואילו היתה באה שאלה לפנינו שאם על איבוד אדם אחד מִישראל יבוא לנו המשיח בוודאי היינו פוסקים שמוטב שלא יבוא המשיח ולא ימות אדם אחד מִישראל כי הלא פקוח נפש דוחה כל המצוות שבתורה ובכלל זה אף המשיח והגאולה' (יוסף, מסירת שטחים, עמ' 47; מקורו כ"ץ, דברי הגות וראות, א, עמ' 170, ושם נאמר 'מספרים בשמו של ר"ח סולובייצ'יק'; הדברים הובאו בלשון דומה גם בשם הרב משולם דוד, בנו של הגרי"ז, אצל מלר, הרב מבריסק ד, עמ' 50).

57 מלר, הרב מבריסק ד, עמ' 5-13. בעמ' 38 מסופר כי סירב לדבר עם 'תלמיד חכם חשוב' מבני ברק שבא לבקרו, רק משום שהגיע לירושלים ביום שבו התקיימה אספת רבנים של 'המזרחי'.

נימוק מסודר אלא בעקבות תחושה.⁵⁸ עוד מסופר שם שהוא תיאר כך את ההבדל בינו ובין החזון איש:⁵⁹ הוא עצמו מתנגד למעשה שכרגע הוא טוב לכלל, משום שהוא רואה מה יצמח ממנו לאחר עשרים שנה; ואילו החזון איש, על אף שגם הוא רואה זאת – סובר שרק בעתיד, כאשר יהיה צורך, יעקרו את הדבר.⁶⁰

אם כן, הגרי"ז השמיע באוזני מקורביו ביקורת רבה על הנעשה, כולל על מנהיגי אגודת ישראל, שלדבריו החלו להתקרב שלא כדין לציונות כבר בתרצ"ז (1937).⁶¹ אף שכאמור הוא לא נשא בתפקיד רשמי כלשהו, הוא גילה עניין רב בהתרחשויות הציבוריות וניסה להשפיע עליהן. תחום מובהק שבו פעל היה החינוך. הזכרנו כבר את פעילותו בתחום זה עוד כרבה של בריסק, והוא המשיך בכך לאחר עלייתו לארץ. הוא פעל להקמה ולחיזוק של מוסדות חינוך תורניים לילדים ניצולי שואה, והשתתף במאבקים על אופי חינוכם של ילדים ניצולי שואה ובפרט במאבק על 'ילדי טהרן'.⁶² כמו בתחומים אחרים, הוא שילב גם כאן, תמיכה במחאה מתונה, עידוד שיחות ישירות של העסקנים החרדים עם הממשלה והשפעה עקיפה על אנשי שררה באמצעות מתווכים, בפרט לחץ של רבנים אמריקנים.⁶³ עניין נוסף שבו היה שותף הוא מאבק הציבור החרדי בראשית שנות המדינה כנגד גיוס בנות דתיות לצבא או לשירות לאומי.⁶⁴ תלמידיו מספרים כי בנושא זה אמר כי קיבל מאביו 'שהציונים חשודים על שפיכות דמים ועל כן ההפגנה נגדם היא בכלל פיקוח נפש [...] אולם גזירה זו דינה יהרג ואל יעבור וחובה עלינו להפגין אף במחיר של פיקוח נפש'.⁶⁵ הוא תמך במאבק נמרץ בתחום זה, גם מול הסכנה שבעקבות כך יבטלו השלטונות את דחיית הגיוס של בחורי הישיבות, באמרו שעל עניין כגון זה אי אפשר להתפשר, ולא משנה מהו המחיר.⁶⁶

- 58 שם, עמ' 17-25, ועוד בהמשך.
- 59 הרב אברהם ישעיהו קרליץ (1878-1953), מי שנחשב גם הוא כ'גדול הרור' הליטאי באותן שנים. ראה את מאמרו של לורנס קפלן בקובץ זה.
- 60 מלר, הרב מבריסק ד, עמ' 39, בשם הרב משה שמואל שפירא.
- 61 כך במכתב האמור לרב אברמסקי, מלר, אגרות, עמ' 333-335, איגרת 132. הכוונה להחלטות הכנסת הגדולה של אגודת ישראל במרינבאד לטובת הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.
- 62 בעניין ילדי טהרן וילדים אחרים שניצלו מן השואה: מלר, הרב מבריסק ב, עמ' 371-372; הנ"ל, אגרות, עמ' 245-250, 256, 260-265.
- 63 ראה הקברניט, מוסף מיוחד של המבשר, תשרי תש"ע (ללא תאריך מדויק), עמ' י. כך למשל מסופר שם כי ביקש מיעקב רוזנהיים וממנחם פרוש כי יפנו אל הרב יוסף יצחק שניאורסון, הרבי מלובקין, כדי שיפעיל את השפעתו על שר החינוך זלמן שזר.
- 64 מלר, הרב מבריסק ג, עמ' 39-122; מלר, אגרות, עמ' 431-439, ועוד. מלר מקדיש לפרשה זו ולאחרות שבהן היה מעורב הגרי"ז פרקים ארוכים למדי, גם מעבר לחלקו של הגרי"ז בהן.
- 65 שם, עמ' 44. על פי לורינץ הוא הסכים לקיום ההפגנה רק לאחר שהורה להציב פקחים רבים שישמרו על הסדר (לורינץ, במחיצתם, עמ' 182).
- 66 שם, עמ' 47. בעמ' 49 הוא מצוטט (בתרגום מידיש): 'יחרכו כל הישיבות, ולא תלקח אפילו בת אחת לשרות לאומי'.

אולם במאבקים אלה היה הגרייז שותף למאבקם של רבים אחרים. בשלושה מקרים אחרים יזם הגרייז עצמו מאבקים ציבוריים נרחבים, ושלושתם התרחשו בשנותיו האחרונות.⁶⁷ הראשון שבהם הוא המאבק נגד החפירות סביב קבר הרמב"ם בטבריה בשנת תשט"ז (1956). ככל הנראה החל המאבק לאחר שנודע לרב מבריסק, מידיעה בעיתון 'הארץ', כי אנשי משרד הדתות מפנים, ככל הנראה בתיאום עם רבני העיר, קברים בסביבת המתחם כדי לשפץ ולפתח את המקום שהיה מוזנח. בתגובה הוא שלח לשם קבוצה גדולה של מוחים, ובראשה עמרם בלוי, כדי שינסו למנוע את הדבר. עם הזמן התקבצו בטבריה מאות מוחים. במקביל ניסה ללחוץ על סגן שר הדתות, זרח והרפטיג, ועל הרב הראשי, הרב יצחק נסים, שיפעילו את סמכותם בנושא. הרבנות הראשית אכן פרסמה התנגדות להמשך החפירות. הגרייז ניסח כרוז שכותרתו 'נבלה נעשתה בישראל', ועליו חתמו גם רבנים בולטים אחרים. המחאות והלחצים פעלו את פעולתם, ובסופו של דבר הופסקו העבודות במתחם. הגרייז ניהל מאמצים דומים לאחר מכן גם בנוגע לחפירות בבית שערס ובמירון. מפעילות זו התגבשה בנשיאותו בהמשך אגודת 'אתרא קדישא', הפעילה מאוד עד היום.⁶⁸

מאבק שני התמקד בהתנגדות להקמת 'מרכז רוחני עולמי' בהיכל שלמה בירושלים. זהו למעשה המשך למאבקים בהיקף קטן יותר שניהל בעקביות במשך שנים נגד הקמת ארגוני רבנים עולמיים, הקמת סנהדרין או הקמת בית מדרש לרבנים בירושלים. את כל אלה ראה כניסיון מכוון 'להשתלט על התורה ולהכניס בה תיקונים'.⁶⁹ המאבק הגיע לשיאו סביב טקס חנוכת 'היכל שלמה', באייר תשי"ח (1958). הרב מבריסק השקיע מאמצים אדירים בעניין.⁷⁰ הוא יזם מאמרי התנגדות בעיתונות (של משה שנפלד, דוד וריצקי ואחרים) וכינס מעין פורום רבני אלטרנטיבי בראשותו, ובו רבנים ליטאיים בולטים שהיו חברים גם במועצת גדולי התורה, שפרסם כרוזי התנגדות.⁷¹ רעיון הקמת

67 ייתכן שחל שינוי במעורבותו הציבורית בעקבות פטירת החזון איש בתשי"ד (1953), כפי שהספידו הרב יחזקאל לוינשטיין (הובא אצל לורינג, במחיצתם, עמ' 177).

68 מלר, הרב מבריסק, עמ' 432-486; הנ"ל, אגרות, עמ' 490-492; הקברניט (לעיל הערה 63), עמ' יב-ג.

69 מכתב מכ' בשבט תשי"ח, לחברי נשיאות אגודת הרבנים בארצות הברית, מלר, הרב מבריסק, ד, עמ' 315; הנ"ל, אגרות, עמ' 515, איגרת 202.

70 מנחם פרוש מספר שהרב מבריסק בא בעצמו בעניין זה לקרוא לפרוש ממשרד אגודת ישראל והוא 'לוחם כארי ממש' (רשימות פרוש, מובאות אצל מלר, הרב מבריסק ד, עמ' 326 הערה 32).

71 מאבק זה מתואר באריכות שם, עמ' 271-380. כרוזי הרבנים בראשותו: שם, עמ' 288-294, 299-300, 318-319. יש להניח שהחותמים התקשו לצרף אליהם גם את האדמו"רים חברי מועצת גדולי התורה. ראה עוד מלר, אגרות, עמ' 500-526; הקברניט (לעיל הערה 63), עמ' טז-יח. בדומה לזה, מספר שלמה לורינג שבהקשר של המאבק על 'ילדי טהרן' כינס הרב מבריסק בביתו את 'כל ראשי הישיבות'. המשתתפים החליטו לדרוש נציג מטעמם בעליית הנוער, שאמנם פורמלית ייחשב כנציג אגודת ישראל, אבל יקבל את הוראותיו מחברי הכינוס האלטרנטיבי.

מרכז רוחני' עולמי עורר אז התרגשות בקרב רבנים וראשי קהילות בעולם, כולל אלה הקשורים לאגודת ישראל, ורבים מהם היו מעוניינים להשתתף בכינוס. הגרי"ז כתב מכתבים רבים ושלה שליחים לרבנים בישראל ומעבר לים, או למי שיכול להשפיע על אותם רבנים, כדי למנוע את הגעתם לטקס. הנה למשל ציטוט מאחד המכתבים הללו שנשלח לאגודת הרבנים בארצות הברית:

אחרי הברכה, כבר שלחנו להדר"ג [= להדרת גאון] החלטתנו בדבר המרכז רוחני עולמי שעומדים להקים פה בירושלם שסכנה גדולה נשקפת ממנו לתורה ולדת ויותר ממה שכתבנו שם אנו רואים בעינינו פה עד כמה גדולה הסכנה מהבית הזה שכל עצמו לא נוצר אלא לתכלית זו לעשות מרכז עולמי לתורה בכדי שיוכלו להשתלט על התורה ולהכניס בה תיקונים כחפצם שיתאימו לרוח הזמן והמדינה [...] וגם הממשלה מעוניינת בזה בתקוה להשיג עי"ז [= על-ידי זה] מדרישותי שדורשת מהרבנות בענין הדת בענייני אישות וכדומה, ובשביל זה מצאנו לנו לחובה לצורך השעה לפרסם דעתנו ומחאתנו נגד זה שלא יפיקו ח"ו זממם לפועל [...] וסוכ"ס [= וסוף כל סוף] הכל מופנה רק להשגת מטרתם להשתלט על התורה ולתקן בה כחפצם והיא חטאת הרבים ח"ו. ובאתי בזה להביא החלטתנו זאת לפני אגוה"ר [= אגודת הרבנים] כי בכח השפעתם ישפיעו על כל רבני אמריקה החשובים שלא יתנו ידם להיות במשתתפי החגיגה אשר אחריתה ותכליתה איום נורא מי ישרונה.⁷²

גם מאבק זה הצליח במידה רבה, לא רק במניעת הגעתם של רבנים רבים לטקס, אלא גם בגיבוש תדמיתה של הרבנות הראשית כקשורה קשר מהותי אל 'המזרחי' ובהצבת גבול ברור בינה ובין הציבור החרדי, בניגוד לטשטוש ששרר קודם לכן.⁷³ הנושא השלישי שבו יזם הגרי"ז מאבק נחרץ היה התנגדותו להקמת 'חזית דתית מאוחדת' של אגודת ישראל עם המפד"ל, לקראת הבחירות לכנסת הרביעית (1959).⁷⁴ חזית מעין זו כבר נתקיימה בכנסת הראשונה, במשך כשנתיים וחצי (1949–1951), ובמסגרתה רצו יחד ארבע המפלגות הדתיות העיקריות: המזרחי, הפועל המזרחי, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל.⁷⁵ מגעים נמרצים לחידוש הריצה המשותפת התקיימו כאמור לקראת הכנסת הרביעית. רבים מאנשי אגודת ישראל, כולל רבנים

72 מלר, אגרות, עמ' 515–516, איגרת 202. ראה שם גם: אגרות 198, 199, 200, 201, 203, 204.

73 פני הדברים השתנו בעשורים האחרונים, כאשר כוחם הפוליטי של החרדים גבר הצליחו להביא לבחירתם של רבנים מטעמם לא רק בערים ובכתי הדין אלא גם כרבנים ראשיים.

74 המאבק מתואר אצל מלר, הרב מבריסק ד, עמ' 488–564; הקברניט (לעיל הערה 63), עמ' יט-כב.

75 בעניין זה ראה באואר, היחסים הפנימיים. המזרחי והפועל המזרחי התאחדו ב-1956 והקימו את המפד"ל.

ליטאים בולטים במועצת גדולי התורה, נטו לתמוך בכך, גם על רקע טענה שיש בכך כדי למנוע כוונות של בן-גוריון ואחרים לגייס את בחורי הישיבות; אלא שהרב מבריסק התנגד בכל תוקף. לדברי תלמידיו הוא אמר שהקמת חזית כזאת היא איסור מדאורייתא, ועל כן היא אסורה אפילו אם נדע שהיא תגרום לכיאת המשיח. אמירה זו משקפת עמדה עקיבה אצל הרב מבריסק: אין זה משנה מה כדאי, השאלה היא מה מותר ומה אסור. הוא איים שאם תוקם החזית הוא יילחם בה בחריפות רבה וכבר ניסח והציג בפני כמה ממנהיגי אגו"י מכתב חריף האמור להתפרסם אם זו תוקם.⁷⁶ עם זאת הוא הבטיח את תמיכתו במפלגה אם תימנע מהקמת החזית. גם כאן, הוא יזם מפגשים עם פעילי המפלגה ושלה שליחים אל חברי מועצת גדולי התורה ואל גורמים אחרים שיכלו להשפיע, כולל אחיינו, הרב יוסף דב סולובייצ'יק מבוסטון.⁷⁷ הוא אף פעל למען הוצאה לאור של חוברות הסברה בעניין, המדגישות את חסרונותיהם של אנשי המזרחי ושל משרד הדתות שבראשותם. ביזמתו התכנסו כתשעים מן הר"מים והאברכים הבולטים בבני ברק ופרסמו מכתב גלוי למרכז אגו"י שבו הכריזו כי אם תוקם החזית הם יצאו בכל כוחם ל'מלחמת מצווה' כנגדה.

בסופו של דבר, הועיל הלחץ: אנשי אגודת ישראל צייתו להוראתו של מי שלא השתייך באופן רשמי למפלגתם, ונמנעו מרשימה משותפת עם המפד"ל. עתה, משקיבלו את סמכותו, הוצרך הגרי"ז לקיים את חלקו ולתמוך באגודת ישראל, למרות שבמשך שנים הוא הקפיד שלא להיות חלק ממנה. הוא מצא לכך פתרון יצירתי: הוא הסכים, ככל הנראה, לפרסם מכתב תמיכה בהצבעה לרשימתם בבחירות בדרך עקיפה. למעשה מדובר היה בקריאה בידיש שפרסם עוד בתרפ"ח (1928), כרבה של בריסק, לבחור בנציגים חרדים לוועד הקהילה. לצורך כך התבקש משה שנפלד לתרגם את הקריאה לעברית והגרי"ז עבר על התרגום והתם. באופן כזה תמך הגרי"ז למעשה באגודת ישראל, בלי לחבר מכתב תמיכה לצורך כך ובלי להזכירה במפורש. העובדה שמדובר ב'מיחזור' של הקריאה הישנה ממזרח אירופה, ושהדברים פורסמו בפועל רק לאחר פטירתו ובסמוך לבחירות, הביאה את מתנגדיה של אגודת ישראל, הן במפד"ל והן בנטורי קרתא, לטעון שמדובר בזיוף. מבניו של הגרי"ז לא הגיע אישור רשמי למכתב אך כנראה גם לא הכחשה, והרב אהרן קוטלר ואחרים העידו שהמכתב אכן נכתב על ידי הרב מבריסק.⁷⁸

פרשה זו מעלה היבטים מרתקים בהקשר של קבלת סמכות גדולי התורה על ידי רשימה פוליטית. קבלת הסמכות יוצרת גם תלות של המנהיג במונהגים. ככל שנשמעים לו ומקבלים את סמכותו – כך הולך ומצטמצם מרחב העצמאות של הגדול'.

76 מלר, הרב מבריסק ד, עמ' 509, 551.

77 הקברניט (לעיל הערה 63), עמ' כב.

78 הקריאה המקורית פורסמה אצל מלר, אגרות, עמ' 27–29, איגרת 14. את השתלשלות העניין מתאר סורסקי, מרכיבי תורה ומוסר ג, עמ' רח. גם בנו של משה שנפלד, יעקב, אישר את הדברים. תצלום תרגומו של שנפלד עם הערותיו של הגרי"ז נרפסו אצל רוטר, השקפתנו ד-ה, עמ' 302; לורינג, במחיצתם, עמ' 206–207).

מאבקיו האמורים של הגרי"ז פעלו את פעולתם גם לאחר פטירתו. בכל עת שנעשה ניסיון לכנס כינוס רבנים או כינוס בתי כנסת עולמי התנגדו לכך המנהיגים הרוחניים הליטאים. גם הרעיון לרוץ לכנסת יחד עם המזרחי לא עלה יותר באופן רציני – בעקבות התנגדותו של הרב מבריסק בעבר.

לשלושת המאבקים, בעניין הקברים, בעניין היכל שלמה ובעניין החזית הדתית, ישנו מכנה משותף: שלושתם הביעו התנגדות לאנשי 'המזרחי' והציבו גבול ברור בינם ובין הציבור החרדי.⁷⁹ למעשה קבע בכך הרב מבריסק עקרונות מנחים להנהגה הציבורית של היהדות החרדית ומקומה בכלל החברה למשך שנים רבות, עד לימינו.⁸⁰

הרב מבריסק וחברת הלומדים

הגרי"ז השפיע גם על התפתחות חברת הלומדים. בדלנותו ובתי המדרש הקטנים שהנהיג הקרינו אליטיזם של 'תורה לשמה', גישה שהציבה בפני הישיבות מודל לחיקוי.⁸¹ חברת הלומדים לא התפתחה כתוצאה מתכנון מדוקדק מראש. היא נוצרה בשל שילוב של כמה גורמים שאת רובם לא ניתן היה לחזות.⁸² אין ספק שגם האידאל של תורה לשמה ושל העצמאות המחשבתית והשאיפה להצטיינות, תרם להנעת מהלכים אלה. לנס הזה היו נשואות עיניו של כל בן ישיבה העוסק במסכתות נשים ונזיקין, עם ההשלכות הפרקטיות של לימודיו והפזילה האפשרית למשרות של רבנות ודיינות. הרב מבריסק היה אחד המנסחים המובהקים של אידאל תורה לשמה בזמננו, בדיבור ובעיקר במעשה.

אידאל תורה לשמה במשנתו מבוסס על עצמאות מחשבתית מוחלטת, ללא כל תלות בגורם חיצוני, ובמיוחד ללא תלות כספית במדינה. מסמך מאלף בעניין זה הוא מכתבו אל הרב מאיר קרליץ נגד קבלת הקצבות מהמגבית היהודית המאוחדת:

79 דברים דומים אמר בנימין בראון בהרצאה בכנס בנושא 'אולטרה-אורתודוקסיה' במכון ון-ליר, טבת תשע"ג.

80 עם זאת, לפחות בשנים קודמות, בהקשר המאבק על גיוס נשים, לא נמנע הרב מבריסק מלהתייעץ ולהשפיע על מנהיגי המזרחי שפירא וורהפטיג, אותם אישים שמוּלם נלחם בהמשך. ראה מלר, הרב מבריסק ג, עמ' 96, 102. גם ורהפטיג, שלמעשה היה תלמידו עוד בפולין, מתאר את הקשר ביניהם: ורהפטיג, חמישים שנה, עמ' 137-138, 328, ועוד לפי המפתח. בעמ' 143 ואילך גרסתו בעניין התכנית להקמת 'בית מדרש לרבנים' בירושלים.

81 החזון איש הציב גם הוא אליטיזם דומה, ראה בראון, החזון איש, על פי המפתח בערך 'אליטיזם'.

82 ראה פרידמן, החברה החרדית, עמ' 70-78, אשר עומד על הרקע הכלכלי-חברתי של התגבשות חברת הלומדים ועל הקשר בין זו ובין התגברות תרבות החומרות. אין ספק שבהקשר זה הייתה לגרי"ז השפעה רבה.

בס"ד טו"ב מנחם אב התש"ח

ברכה מרובה לכבוד ידידי הרב הגאון הגדול המפורסם וכו' וכו' כש"ת [= כבוד שם תורה] מ' ר' מאיר קארעליץ שליט"א, נעימות בימינו נצח. אחרי הברכה, שמעתי ותרזו בטני, כי באסיפת ראשי הישיבות שהיתה בשבוע העבר בירושלים, הוחלט להסכים על הצעה שהישיבות יקבלו את תקציבם מהמגבית המאוחדת הנתונה בידי הציונים. ז"א שמפתח כל הישיבות יהי מסור בידי הציונים, ושהם יקבלו את שלטון התורה לידיהם, אשר לזה הם נושאים את נפשם זה שנים רבות. לדעתי צריך להלחם נגד הצעה זו במס"נ [= במסירות נפש] בכל האמצעים שבידנו, כי הוא זה הצעה להפר תורה ממש, שמחוייבין אנו למסור נפשנו על זה. ומכש"כ [= ומכל שכן] שאין להתחשב בזה עם הפסד הכנסה להישיבות, שאולי יהי' בזמן מועט. פניתי אודות זה בט"ג [= טלגרמה] להגרא"י פינקעל, והיום קבלתי תשובתו כי אחרתי את המועד, ובהכרעת הרוב נתקבל מה שנתקבל. אבל לדעתי אין להביט על זה, כי התורה אינה קנין הרמי"ם, והחובה למחות וללחום ולסתור את הסכמתם. ולכן הנני פונה בדברי אלה להדר"ג [= להדרת גאון] שליט"א כי יראה נא לתקן את המעות בעוד מועד, כי שמעתי שהיום צריכה להיות החלטה אודות זה בת"א, וחלילה לא תהא כזאת בישראל, למסור את מפתח התורה לידי מפירי' ולוחמי'.

תקותי כי הדר"ג יתאמץ בכל כוחותיו להוציא לפעולות ביטול הדבר, ואשאר ידירו מוקירו ומכבדו ודושו"ט [= ודורש שלומו וטובתו].⁸³

אם כן, הדרישה הבריקסאית לבירור האמת כיסוד לימוד התורה, ולפיכך כמרכז ההווה היהודית, מתורגמת גם למסקנה פוליטית-מעשית: חובת הריחוק הטוטלי מן השררה ומן השלטון לשם שמירה על חופש מחשבתי מוחלט, כדי למנוע מצב שבו 'מפתח כל הישיבות יהיה מסור בידי הציונים, ושהם יקבלו את שלטון התורה לידיהם'. עם זאת, כפי שעולה גם מן המכתב, התנגדותו הנחרצת לקבלת הקצבות לישיבות מגורמים אלה לא אומצה בפועל בידי ראשי הישיבות.

מול האמת הבלתי מתפשרת של הגרי"ז הלך ונבנה עולם התורה במדינת ישראל, באמצעות שיתופי פעולה כאלה ואחרים עם השלטון הציוני.⁸⁴ בעֶבֶר הוא עמדו ראשי ישיבות כמו הרב יוסף שלמה כהנמן, שראו חיוב בהגשמת הציונות ובהקמת המדינה, כהזדמנות שזימנה ההשגחה העליונה לבנייה מחדש של עולם התורה אחרי השואה ואף מעבר לכך. למרות שהאידיאה הבלתי מתפשרת נראתה חסרת סיכוי, היא קנתה לה אחיזה והכתה שורשים בעולם התורה החרדי. כתוצאה מכך חיים חלקים מציבור זה בסתירה מובנית: מחד, הזדהות אידאולוגית עם האידיאה הבלתי מתפשרת, ומאידך נטילת כספים מן הממשלה לצורך הקיום החומרי של הישיבות והכוללים.

83 מלר, אגרות, עמ' 341-342, איגרת 135, מטו"ב [= י"ז] במנחם אב תש"ח. ההדגשה אינה במקור.

84 ראה פרידמן, החברה החרדית, בעיקר עמ' 52-69; טיקווצ'ינסקי, גדלות האדם.

גם אם כאמור עמדתו של הרב מבריסק נדחתה בידי רוב ראשי הישיבות בזמנו ולאחר מכן, אין לטעות ולחשוב שעולם התורה דחק את הרב מבריסק לשוליים. דמותו המשיכה להיות נערצת כ'גדול הדור' וכמייצג של אידיאל האמת לאמתה ושל השקפת 'נְאָר תורה' (רק תורה), ובפרט של הכוונת הצעירים למסלול של לימוד תורה בלבד. כך הספידו הרב אהרן קוטלר, נשיא מועצת גדולי התורה בארה"ב:

הוא לא הושפע משום דבר ולא נלחץ משום איש, כי הוא לא נזקק לאחרים בשום צד – בין אם נצטרך או לא – ולכן לא היה תלוי בשום דבר [...] הוא הלך יחידי בדרכו, דרך התורה ככתוב בגמרא, ברמב"ם, ברא"ש וברבנו יונה, בלי לנטות ימין ושמאל אפילו כמלוא נימה. ומשום כך היה האיש שהיה יכול להגיד את האמת לאמתה כמות שהיא.⁸⁵

סיכום

בכינוס שנערך לכבודו של הרב מבריסק עוד בחייו (בעקבות דברים חריפים שהטיח כלפיו הרב מימון, בתגובה לפעולת הרב מבריסק נגד 'היכל שלמה'), אמר הרב אהרן קוטלר: 'הוא במסורתו ובקבלתו נחשב לשומר הדור, והנהגתו היא כך שכמעט אינו מתערב אף בענינים חשובים [...] סומך על אחרים מבין חכמי ישראל שיפעלו כצורך, ואך בענינים ודברים יסודיים ביותר שעיקרים תלויים בהם מביע הוא את דעתו [...] בדברים כאלו שבעיניו הם חתירה מסוכנת תחת קיומו של כלל ישראל'.⁸⁶

אכן, הרב מבריסק נטה להסתגר בד' אמותיו, וגם בנושאים הלא רבים שבהם בחר לפעול (או שמתא: לא יכול היה לעצור ברוחו מלפעול) – הוא לא פעל כמעט בפומבי אלא מאחורי הקלעים. ואולם – מאותה עמדה מאחורי הקלעים הוא פעל באופן נמרץ ובלתי נלאה,⁸⁷ ובמידה רבה הצליח להשיג את מבוקשו. הוא הצליח להשפיע על הדורות שלאחריו, הן על אגודת ישראל – ביצירת הנתק הסופי בינה ובין 'המזרחי', והן על העדה החרדית – בהנחלת הרגישות המיוחדת לחפירת קברים, העומדת במוקד פעילות המחאה של 'העדה' עד היום.

85 הרב אהרן קוטלר בהספדו לגרי"ז, בתוך מלר, הרב מבריסק ג, עמ' 32. והשוו את דברי רי"ד סולובייצ'יק: 'דודי, ר' יצחק זאב ז"ל השתייך לחבורת חכמי ישראל, שבנשמותיהם הבהב ניצוץ נשמתו של משה, הבורד הגדול' (סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, עמ' 68). לכאורה מושג הברידות של הרי"ד מקביל ל'הלך יחידי בדרכו' של ר"א קוטלר. אולם אינה דומה תפיסת הגרי"ז כיחידי – אך כמשפיע על המחנה – לתפיסתו כבורד. ההבדל בין הרי"ד לר"א קוטלר נעוץ בשוני בתמונת העולם הנובע מדרכם והשתייכותם הקהילתית אידאולוגית (וראה את מאמרו של יואל פינקלמן בקובץ זה). הרי"ד מרחיב גם לגבי מידת האמת שאפיינה את דודו. ראה שם, עמ' 86-95.

86 הנאום נרפס אצל קוטלר, דבר ה' בזה. הציטוט מעמ' רסג.

87 מנחם פרוש כותב שבפרשיות שזים הרב מבריסק הפך ביתו להיות פעיל כמו מטה מלחמה (חמישים שנות געגועים, בתוך הקברניט, לעיל הערה 63).

נסיים בהערה אקטואלית: אם בחייו של הגרי"ז הוא לימד כמניין או שניים של תלמידים בסלון ביתו, הרי שכיום פועלות בירושלים כמה 'ישיבות בריסק' שהקימו צאצאיו. הגרולה והבולטת שבהן מונה לבדה למעלה מאלף תלמידים ובראשה עומד הרב אברהם יהושע, נכדו של הגרי"ז. בראשות ישיבות אחרות עומדים בניו וקרוביו. באופן מעניין, ישיבות אלו זכו להצלחה רבה במיוחד דווקא בקרב בחורים אמריקנים, אשר נולדו וגדלו במדינה שהגרי"ז עצמו החריס את המגורים בה.⁸⁸ ייתכן שהדבר נובע מאילוץ כלכלי: ישיבות בריסק אינן מרשות לעצמן ליהנות מתקציבי המדינה, ומאידך מתקשות גם לקבל תרומות מחסידי סאטמר, הקשורים יותר לחסידויות ה'עדה החרדית'. אם בעבר השפיעה בריסק על עולם הישיבות מחוץ לו, הרי שבעשרות השנים האחרונות הפכו ישיבות בריסק לחלק מ'חברת הלומדים'.

88 השתלשלות מפורסמת מאוחרת של איסור זה היא פרשת הינדלה פיינשטיין, ראה לוי, החרדים, עמ' 98.